

DOSYA-DERLEME**KENTLERDE, KENTLEŞMEYE VE 21. YÜZYILIN EŞİĞİNDE TÜRKİYE KENTLERİNE DAİR⁽¹⁾**

Oğuz IŞIK*

Geride bırakmakta olduğumuz 20. yüzyıl, kelimenin tam anlamıyla bir kentleşme yüzyılı olmuştur. Yüzyılın başında nüfusu bir milyonu aşan kent sayısı sadece 16 iken, yüzyıl sonunda bu eşiği aşan 500 kent olacağı tahmin edilmektedir. Benzer biçimde, 20. yüzyıl başında kent olarak adlandırılacak yerleşimlerde yaşayanların oranı %7 dolayında iken, 21. yüzyılın hemen başlarında dünya nüfusunun yarısından fazlası kentlerde yaşayacaktır. Böylelikle ilk kez kentli nüfus oranı, kırsal nüfus oranını geçecek ve tam anlamıyla kent merkezli bir dünyaya geçilmiş olacaktır. Görünen o ki, 21. yüzyıl kelimenin tam anlamıyla kentlerin yüzyılı olmaya adaydır.

Tarihin her döneminde kentler toplumsal değişimin merkezi olmuştur; kentler, sadece toplumdaki geniş çaplı değişimlerin başlatıcısı olmakla kalmamış, toplumdaki değişimlerle birlikte kendi iç yapıları da değişimlere uğramıştır. Ama tarihin hiçbir döneminde kentler, 20. yüzyılda, özellikle de 20. yüzyılın son çeyreğinde olduğu ölçüde büyük çaplı bir değişim yaşamamıştır. Gerçekten de son yirmi yıllık dönemde yaşanan değişimlerle, kentlerin sanayi

devriminden bu yana oluşmuş iç yapıları değişmiş, kentler ve bölgeler arasındaki ilişkiler yeniden kurulmuş, bir anlamda dünya haritası yeniden çizilmiştir.

Böylesine büyük altüst oluşlar yaşadığımız bir yüzyılı terk etmek üzereyken geriye dönüp de kentlere bakmanın son derece anlamlı olduğunu söylemeye gerek yok. Bu tür bir değerlendirme Türkiye için özellikle gerekli. Zira az sonra da üzerinde duracağım gibi Türkiye özellikle kentler ve kentleşme süreçleri açısından çok önemli dönüşümlerin arifesinde.

En başından başlayalım: "Kent" ne demek? "Kentleşme" ne demek? 21. yüzyılın kentleşme yüzyılı olması ne anlama geliyor? En bilinen yanıtlarla koyulalım yola: En basit tanımla kent, tarımsal olmayan üretimin yapıldığı, tarım da dahil tüm üretim faaliyetlerinin denetlendiği ve dağıtımının yapıldığı ve belirli bir nüfusa ve nüfus yoğunluğuna sahip yerleşimlerdir. Büyük ölçüde doğru ancak belki de çözdüğünden daha fazla sorun yaratan bir tanım. Doğru, çünkü kenti tanımlayan en temel öge nüfus ve nüfus yoğunluğu. Doğru, çünkü en azından belli bir dönem kentleri üretim faaliyetlerinin yoğunlaştığı yerler ve sanayi üretiminin en ayrılmaz ögesi. Ancak öte yandan bu tanım bir dizi de yanlış içeriyor. Öncelikle bu tanım çok açık bir kır-kent karşıtlığına dayanıyor; kenti, kırın karşıtı olarak tanımlıyor. Oysa günümüz koşullarında bu ayrım, daha doğrusu birbirini dışlayacak şekilde tanımlanan kır ve kent ikilemi hiç de gerçekçi değil. Günümüzde kırsal kesimin kimi yerleri, en az kentler kadar "kentsel", tarımsal üretim de sanayi devrimi dönemlerinden bildiğimiz üretimden çok daha farklı koşullar altında gerçekleştiriliyor. Öte yandan yine bugünün kentlerini tanımlayan temel öge artık üretim değil. Üretim faaliyetleri kentleri terk edeli çok oldu. Bu kent tanımını sorunlu kılan sadece günümüz kentlerine tam olarak uymaması değil; kenti bir

(1) Bu yazıyı yazarken esas olarak daha önce çeşitli yerlerde yayınlanmış yazılarımdan bir kolaj yaptığımı belirtmeliyim. Bkz. Işık, O. (1996), "1980'lerden günümüze Türkiye'de kent ve kentleşme", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, Yüzyıl Biterken Türkiye*, Cilt: 13, 780-801, İletişim Yayınları; (1998), "Türkiye'de kırdan kente göçün değişen niteliği: Yeni sorunlar", *8. Ulusal Bölge Bilimi/Bölge Planlama Kongresi, Bildiriler*, Bölge Bilimi Türk Milli Komitesi ve İstanbul Teknik Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 105-111 ve (1999), "2000'li yıllara doğru Türkiye'de kentleşmenin değişen niteliği: Yeni fırsatlar, yeni sorunlar", *Türkiye'nin Fırsat Penceresi: Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri*, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği (TÜSİAD), Yayın no: T/99-1-251, İstanbul.

* Doç.Dr., ODTÜ Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Öğretim Üyesi

kez nüfus, yerleşim yoğunluğu gibi fiziksel özelliklerine atıfla tanımlamaya başladığınızda coğrafyada mekansal determinizm diye bilinen ve sonuçları açısından bakıldığında son derece tehlikeli olan bir felsefi bir tavır almış olursunuz (2).

O zaman kenti fiziksel özellikleri ile ya da kırım karşılığı olarak değil de, kültürel bir takım öğeler vasıtasıyla tanımlamayı deneyelim. Kırsal kesimin farklılaşmamış, homojen yapısının tersine kent, heterojen farklılaşmış ilişkilerin hüküm sürdüğü, cemaat bağlarının parçalandığı ve atomize bireylerin kendilerini esas olarak kurdukları kişisel olmayan (impersonal) ilişkiler bağlamında tanımladıkları bir yerdir. Çok uzağa hiç gitmeden Türkiye kentlerinin varoş olarak adlandırılan kesimlerine baktığımızda bu kent tanımının en azından bizler için geçerli olmadığı görülecektir. Kentin bir çok araştırmacı tarafından da vurgulanan bu ikili özelliği, nüfusun kırdan kente göç etmesi anlamında tanımlanan kentleşme ile kenti tanımlayan kültürel değerlerin benimsenmesi olarak tanımlanan kentleşme arasındaki ayırmda da kendini gösterir. Bir çoğuna göre Türkiye nüfusu kentleşmiş, ancak kentlileşmemiştir.

Dolayısıyla kenti bu ikili özelliğine atıfla tanımlamak yerinde olacaktır. En yalın tanımıyla kentleşme, nüfusun mekânda yer değiştirmesi anlamına gelir. Bu süreç esas olarak nüfusun, düşük yoğunluklu ve küçük yerleşim birimlerinin hakim olduğu kırsal alanlardan, nüfusun daha büyük ve daha yoğun yerleşim birimlerinde toplandığı kentsel alanlara göç etmesi ile tanımlanır. Kırdan kente göç kentleşme sürecinin en temel öğelerinden biri olsa bile tek başına bu süreci tanımlamakta yetersiz kalmaktadır. Çünkü kentleşme süreci, salt nüfusun mekânda yer değiştirmesini çok aşan bir değişim sürecine işaret etmekte ve bu süreç, ekonomik, toplumsal ve kültürel düzeylerde bir dizi çarpıcı değişimle birlikte yaşanmaktadır.

Kent olarak adlandırılacak ilk yerleşimlerin kuruluşu İ.Ö. 3000'li yıllara hatta daha gerilere uzansa bile, toplumun tümünü kapsayan bir süreç olarak kentleşme temelde 19. yüzyıl olgusudur. Sosyal bilimlerin çeşitli disiplinlerinin anlamaya çalıştığı kent, esas olarak modernitenin bir ürünüdür. Sanayi devrimi ile başlayan köklü dönüşümler, kentlerin toplum içindeki konumlarında ve kentlerin kendi iç yapılarında önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Sanayide büyük ölçekli üretime geçiş, ulaşım ve haberleşme kanallarının hızlı gelişimi, giderek genişleyen dünya pazarı ve kırsal kesimde geniş küçük üretici kesimin mülksüzleşmesi, bu yeni oluşan ilişkiler yumağının en temel özellikleri arasında yer alır. İşte sanayi devrimi ile birlikte kırsal alanlardan kentsel alanlara kitlesel göçü başlatan da esas olarak, kentlerde sanayi yoğunlaşması ve kırsal mülkiyet ilişkilerinin çözülmesidir. Kent-

leşme de tüm bu dönüşümlerle eşzamanlı gerçekleşen bir süreçtir. Bu süreçte bir yandan tarımsal mülkiyet ilişkileri hızla dağılırken, kentler de yeni oluşan sanayinin yoğunlaştığı üretim ve karar merkezleri olarak öne çıkmışlardır. Erken dönem kapitalizminin kentleri, hızla gelişen sanayi üretiminin gerçekleştirildiği ve denetlendiği, dağıtımının yapıldığı, önemli haberleşme ve ulaşım ağlarının kesiştiği merkezlerdir.

Toplumun tümünü kapsayan genel bir süreç olarak kentleşme sanayi kapitalizmin ürünüdür. Bu süreç, tarımsal üretimin hakim olduğu bir toplumsal yapıdan sanayi üretimin hakim olduğu bir yapıya geçişi ve kentlerin sadece birer üretim-hizmet merkezi olmanın ötesinde, temel yönetsel ve karar verici odakların yoğunlaştığı yerleşimler olarak ön plana çıktığı bir süreci ifade eder. Bu sürecin en temel göstergeleri de tarımda çalışan nüfusun toplam nüfustaki payının azalması ve tarım dışı faaliyetlerde çalışanlar oranının artmasıdır.

Bunun yanı sıra kentleşme, kısaca kent kültürü olarak adlandırılacak değerler sisteminin ve davranış kalıplarının benimsenmesi sürecidir de. Kırsal kesimin farklılaşmamış, homojen yapısına uygun düşen yüzyüze, birincil türde ilişkilerin hakim olduğu köy kültürünün tersine kent kültürü, öncelikle büyük çeşitlilik gösteren heterojen kent yaşantısının bir ürünüdür. Burada artık yüzyüze ilişkiler değil, anonimleşmiş, kişisel olmayan ilişkiler söz konusudur. Kentliler, kırsal yaşantının tersine üyesi oldukları cemaatle değil, kendi birey kimlikleri ile tanımlanırlar. Kent kültürünün temel taşıını oluşturan da cemaatler değil, atomize bireylerdir. Bundan dolayı kentlilik herşeyden önce bir hayat tarzıdır. İşte kentleşme aynı zamanda bu yeni kültürel kodların ve davranış biçimlerinin kabul edilmesi sürecidir. Kent, sunduğu çeşitlilik ve ortak davranış kalıpları ile bu atomize bireyleri bir arada tutabilme gücüne sahiptir. Yazında kısaca kentleşme olarak anılan süreç de kente özgü kültürel kodların, davranış ve hayat tarzlarının ortaya çıkışını ifade eder.

Dolayısıyla kentleşme, basit anlamda nüfusun kırsal kesimlerden kentlere akmasının ötesinde anlamlar taşır. Sanayileşme, tarımda modernleşme, kırsal mülkiyet ilişkilerinin çözülmesi, haberleşme ulaşım teknolojisinin hızlı gelişimi ve bir kent kültürünün ortaya çıkması bu sürecin görünür yanlarını oluşturur. Bu süreçte milyonlarca insan ata topraklarından koparılıp, hiç bilmedikleri, yepyeni bir mekana, yepyeni ilişkilere, kentlere sürüklenir. Kent, kapitalizmi tanımlayan ilişkilerin yaşandığı asli mekandır. Bunun içindir ki kapitalist modernitenin bütün katı ilişkileri eriten yüzü kendini en somut biçimiyle kentlerde gösterir. Bundan dolayı da kent ve kent yaşantısı, modernleşme geleneğinde her zaman övülmüştür. Buna göre kent, uygarlığın beşiği, insan aklının en yetkin ürünüdür. İnsanın doğa üzerindeki zaferinin bir simgesi, çevresini ve toplumsal ilişkilerini biçimleyebilme, örgütleyebilme gücünün ifadesidir.

Kente bu iyimser bakış, uzun bir süre kentleşmeye iliş-

(2) Coğrafi determinizm üzerine ayrıntılı bir tartışma için bkz. Işık, O. (1994), "Değişen toplum/mekân kavrayışları: Mekânın politikleşmesi, politikanın mekânsallaşması", *Toplum ve Bilim*, Güz/Kış 94, No: 64-65, 7-38.

kin araştırmalara hakim olmuş ve kentleşme, modernleşme sürecinin kaçınılmaz bir gereği olarak görülmüştür. Batı toplumları kentleşme sürecini esas olarak 18. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başları arasında geçen yaklaşık 150 yıllık bir dönemde yaşamışlardır. Dolayısıyla toplumun kentleşme süreci ile birlikte yaşanan değişimlere uyum sağlaması kolay olmuş, kurumsal düzenlemeler ve kültürel dönüşüm bu hızla uyumlu bir biçimde gerçekleşebilmiştir. Ancak kapitalist modernleşme sürecini genellikle dışsal dinamiklerin etkisiyle yaşayan az gelişmiş ülkelerde ise durum tümüyle farklı olmuştur. Gelişmiş ülkelerin yaklaşık 150 yıllık bir sürede yaşadıkları dönüşümler, az gelişmiş ülkelerde II. Dünya Savaşı sonrasında bir kaç on yılda yaşanmıştır. Toplumun bu hızlı değişim sürecine ayak uydurması kolay olmamış, zaten kıt olan kaynaklar hızlı kentleşme sürecinin yarattığı sorunlara ayırlanamamıştır. Sonuçta da en temel göstergelerini gecekondulaşma, kırdan göç eden kitlelerin kentlerde yeterli iş bulamamaları gibi sorunlarda bulabileceğimiz bir dizi "çarpıklık" az gelişmiş kentleşmenin temel özellikleri arasında yer almıştır.

Kentsel araştırmalarda genelde kente karşı alınan iyimser tavır az gelişmiş ülkelerin kentleşme sorunlarının analizinde de kendini göstermiş ve bu ülkelerin yaşadıkları sorunların geçici olduğu ve modernleşme sürecinin yayılması ile ortadan kalkacağı öne sürülmüştür. Bu iyimserlik kimi kez o ölçülere varmıştır ki, az gelişmiş ülke kentlerinin gecekonduları modernleşme sürecinin göstergeleri olarak övülmüştür. Az gelişmiş ülkelere ilişkin bu iyimserliğin ardında yatan asıl neden ise, bu ülkelerin de Batı ülkelerinin izlediği gelişme çizgisini gecikmeli de olsa izlemekte oldukları ve gelişmelerinin belirli bir aşamasında bu sorunların kendiliğinden kalkacağına olan inançtır. Ancak 1960'lı yılların ikinci yarısı kentsel araştırmalarda gözlenen bu aşırı iyimser havanın hızla dağıldığı yıllar olmuştur. Bu yıllara dek az gelişmiş ülkeler sanayileşme yolunda önemli adımlar atmış olsalar bile, kırdan göç eden kitlelerin sadece küçük bir bölümü kentsel işgücüne katılabilmiş ve hızlı kentleşme, gecekondulaşma, yoksullaşma, yetersiz altyapı vb. sorunlara yol açmıştı. Bu yıllar, az gelişmiş ülke kentlerinde gözlenen gecekondulaşma benzeri olguların modernleşme kuramlarının öne sürdüğü gibi geçici olup olmadığının sorgulanmaya başladığı yıllar olmuştur.

Az gelişmiş ülke kentlerinde gözlenen yapının kuramsallaştırılması yolundaki en önemli adımlardan biri 1970'li yılların ilk yarısında geliştirilen formel-enformel sektör kuramlarıdır. Örtük de olsa modernleşme kuramının temel varsayımlarını paylaşmakta olan bu kurama göre, az gelişmiş ülke kentlerinde belirli bir anda hem geleneksel hem de modern kesimi temsil eden ilişki ve süreçler bir arada yer almaktadır. Bu kentler, birbirinden bağımsız ayrı dünyaları temsil eden ilişkileri bünyesinde barındırmaktadır. Bir yanda gecekondular ve formel kesimde iş bulamayan kitlelerin geliştirdikleri enformel piyasalar, diğer yanda düzenli kent kesimleri ve hızla gelişen kapitalist ilişkiler bu ayrı dünyaların görünür yüzleridir.

En belirgin ifadesini formel-enformel sektör ayırımında

bulan ikili tezler, Türkiye'de de çok sayıda kentsel araştırmaya öncülük etmiş ve Türkiye kentlerinin yapısı bu kuram yardımıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu araştırmalarda ağırlıklı enformel kesimdeki ilişkileri temsil eden gecekondulaşma sürecinin dinamikleri ve planlama sorunları ile marjinal emek piyasalarında çalışanların konumları üzerinde durulmuştur. Bu araştırmalara göre bir yanda gecekondular, diğer yanda da apartmanlar Türkiye kentleşmesini yönlendiren temel dinamiklerin somut birer ifadesi olarak görülmüştür.

Ancak günümüz Türkiye kentleri, ilk nüvelerini 1980'li yıllarda gördüğümüz ve bugün Türkiye kentleşmesinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiş bir dizi yeni dinamik sayesinde bu ayrımlara sığmayacak bir çeşitlilik göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında, 1980'li yıllar özellikle kentleşme dinamikleri açısından 1950'lere benzetilebilir. O dönemlerde olduğu gibi 1980'lerde de kentleşme sürecini belirleyen dinamikler yön değiştirmiş, yeni süreçler ve dinamikler ortaya çıkmıştır. Çoğunluğu 1950'li yıllarda ortaya çıkan ve o dönemin toplumsal gereksinimlerine göre biçimlenen (formel ya da enformel) çok sayıda kurum, bugün ya meşruiyetini tümüyle yitirmiş ya da toplumdaki meşruiyet temellerini koruyabilmek ve değişen koşullar altında varlığını sürdürebilmek için bir dizi uyum sürecinden geçmek zorunda kalmıştır. Kentleşme süreci yeni bir evreye girdikçe, toplumun değişen dinamiklerine cevap verecek yeni kurumlara olan gereksinim, kendini daha güçlü bir biçimde hissettirmektedir.

Değişen dinamiklere üretilen çözümlerin çoğu Türkiye toplumuna özgü olsa bile bu dönüşümlerin, dünya çapında yaşanan değişimlerden önemli ölçüde etkilendiği söylenebilir. 1990'lı yılların dünyasının içinde bulunduğu koşullar 1970'li yıllardan kökten bir biçimde farklıdır. Küreselleşme, post-fordizm, sanayi sonrası kapitalizm gibi terimlerde ifadesini bulan bu değişim, esas itibarıyla kapitalizmin dünya ölçeğine yeniden yapılanmasına işaret etmektedir. En özlü anlatımla bu dönemde sermayenin birikim koşulları değişmiş, ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki gelişmeler sayesinde sermaye döngüsünün tekil aşamalarının farklı mekanlarda gerçekleştirilebilmesi mümkün hale gelmiştir. Önceki dönemde sermayenin kendini değerlendirdiği mekansal sınırları tanımlayan ulus devlet bu özelliğini yitirmiş; uluslarüstü bir nitelik kazanan sermaye, yer seçimi ve yatırım kararlarını verirken tüm dünya ölçeğinde düşünmeye, gezegenimizi tek bir mekan, tek bir yer olarak algılamaya başlamıştır. Bugünün dünyasında ulus devlet sermayenin değerlendirilmesindeki temel mekansal birim olma özelliğini yitirmiş, ulus devleti aşan ilişkiler yumağı ve sermaye birikim tarzları ortaya çıkmıştır.

Kentler ve kentleşme süreçleri açısından bakıldığında ulus devlet sınırlarını aşan ilişki ağlarının ortaya çıkması, kentlerin konumlarında da önemli değişiklikler anlamına gelmektedir. Eskiden ulus devletler arasında gerçekleşen sermaye, mal, hizmet ve bilgi akımlarının çoğu bugün artık kentler arasında gerçekleşmektedir. Küreselleşme süreci ile birlikte kentlerin dünya haritasındaki konumlarını

belirleyen ilişkiler hızla değişmiş, bazı kentler yükselirken, bazıları da hızlı bir düşüş süreci içine girmiştir. Bu süreç, kentlerin gelişimini belirleyen dinamikler açısından da bir dizi değişikliğe yol açmıştır. Kentler hızla kapitalizmin ilk dönemlerinde edindikleri üretim merkezi olma işlevlerinden sıyrılmışlar ve sanayi, kenti tanımlayan temel öğe olma niteliğini yitirmiştir. Artık günümüz kapitalizminin kentlerini tanımlayan temel öğe, kentlerin sundukları servis, iletişim, haberleşme vb. olanaklardır. Öte yandan küreselleşme, kentler arası rekabeti hızlandırmış ve kentlere yepyeni ekonomik, politik ve kültürel roller yüklemiştir. Küresel sermayeye gereksindiği türde hizmetleri sunabilen dünya kentleri, hızla yükselirken, bu sürecin dışında kalan kentler de dışlanmakta, hızla "taşra" konumuna itilmektedir. Bir diğer nokta da içinde bulunduğumuz dönemde yerel politik süreçlerin, ulusal politik süreçlerden özerkleşme eğilimidir. Kentlerin artan özerkliğine paralel olarak, kent yönetimlerinin küresel ilişkiler içindeki konumlarını belirlemeye yönelik inisiyatifleri giderek artmakta; kentlerin dünya haritası içindeki konumlarını değiştirmeye yönelik eylemlerine önemli bir manevra alanı kalmaktadır.

Günümüz dünyası, endüstriyel kapitalizmi ve bu dönemin kentleşme süreçlerini açıklamaya yönelik kavrayışların hızla eskidiği, geçerliliğini yitirdiği bir dünyadır. Toplumsal hareketlilik biçimlerini açıklamak üzere geliştirilen kuramların bir çoğu, bugünün dünyasındaki değişim ve farklılaşma süreçlerini açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Benzer bir şekilde, esas olarak mekansal yer değiştirme süreçlerine işaret eden bir kavram olması anlamında kentleşme kavramının da, sermayenin mekansal kısıtlamalardan kurtulduğu ve ağ tarzı ilişkilerin kurulmakta olduğu günümüz dünyası için geçerliliğini yitirmekte olduğu bile öne sürülebilir. 1980'li yılların başından bu yana önemli altüst oluşlar yaşayan ve bu değişimlerden önemli ölçüde etkilenen Türkiye de bir yandan eski dönemden miras kalan kentleşme sorunlarının çoğuna çözüm bulamamış olmasının yarattığı sıkıntılarla, diğer yandan da yeni dönemin getirdiği çok yönlü sorunlarla baş etmek zorundadır. Bu sorunlara toplumun geliştirdiği çözümlerin çoğu, kısa dönemde rahatlama sağlasa bile, uzun dönemde çözdüğünden daha büyük sorunlara yol açabilecek nitelikler taşımaktadır. Ancak 1980 sonrası dönemin kentleşme dinamiklerine bakmadan önce Türkiye'nin 1950'lerden bu yana yaşamakta olduğu kentleşme sürecinin nicel yönlerine bakmak yararlı olacaktır.

Türkiye kentleşmesine ilişkin temel veriler ekte yer alan "1945-97 dönemi Türkiye nüfusu- Genel değerlendirme" başlıklı tabloda özetlenmektedir. 1945 ile 1997 yılı arasında geçen 50 yılı aşkın sürede Türkiye nüfusu 3 katı aşan bir artış göstermiştir. Oysa aynı dönemde kentleşen alanların (il ve ilçe merkezleri) nüfusunda 9 kata yaklaşan bir artış olmuştur. İl ve ilçe merkezleri nüfusu dikkate alındığında Türkiye'de 1950 yılında %25 dolayında olan kentli nüfus oranı, 1997'de %65'e yükselmiştir. Nüfus artış hızı açısından bakıldığında kırdan kente göçün, önemli dönemsel dalgalanmalar geçirdiği görülmektedir. Genelde kentsel alanlarda yıllık nüfus artışı %4 dolayında seyretmiş

olmasına karşın, bunun iki önemli istisnası bulunmaktadır: kentsel nüfusun yıllık ortalama %5.8 arttığı 1950-55 dönemi ve %6.4 arttığı 1980-85 dönemi. Bu iki dönem dışında kentsel nüfus yıllık ortalama %4 dolayında bir hızla artmış, özellikle de 1975-80 döneminde kayda değer bir düşüş gözlenmiştir. Ancak 1990-97 döneminde kentli nüfus artış hızı büyük çaplı bir düşüş göstererek % 2.9 düzeyinde kalmıştır. 1950-97 döneminde kırsal nüfus sadece 1.6 kat artış gösterirken, yıllık nüfus artış hızı, ortalama %1'ler dolayında kalmış ve 1980'den bu yana da mutlak olarak küçülmüştür. 1980 yılından bu yana kırsal nüfus 25 milyondan 22 milyona düşerken, kentli nüfus 19.6 milyondan 40.9 milyona çıkmıştır.

1997 yılında nüfusu 1 milyonu aşan beş kent bulunmaktadır (İstanbul, Ankara, İzmir, Adana ve Bursa). Bu beş kentin toplam kentli nüfus içinde 1980 yılında %32.7 olan payı, 1997'de %39.4'e yükselmiştir. Bu beş kent içinde Ankara ve İzmir'in durumu, diğer üçünden farklıdır. 1990-97 döneminde Ankara ve İzmir kentlerinin nüfus artış hızı, ilk kez kentli nüfus artışı hızının altına düşmüştür. Tek başına bu gösterge bile büyük kentlere yönelik göçün yavaşladığının bir kanıtı olarak ele alınabilir. Bu kentler arasında nüfusu en hızlı artanlar sırasıyla Bursa, Adana ve İstanbul'dur. Ancak bu kentlerin tümünde nüfus artış hızı bir önceki nüfus sayım dönemi olan 1985-90 dönemine göre belirgin bir düşme kaydetmiştir.

Nüfusu en hızlı artan on il sırasıyla Antalya, Adıyaman, Şanlıurfa, Kocaeli, İstanbul, Hakkari, Bursa, Yalova, Tekirdağ ve Şırnak'tır. İl merkezleri düzeyinde bakıldığında ise bu sıralama ciddi bir şekilde değişmektedir. Nüfusu en hızlı artan 10 il merkezinin tümü güney doğu bölgesinde yer almaktadır (sırasıyla Adıyaman, Şırnak, Hakkari, Bingöl, Siirt, Muş, Şanlıurfa, Van, Malatya ve Batman). Bu merkezlerin bir bölümünde yıllık %10'lara varan ve hiç de doğal karşılanamayacak büyüme hızları gözlenmektedir. Bu kentlerden Adıyaman'ın nüfusu 7 yıllık dönemde iki katı aşan oranda bir artış göstermiştir. Bu özellikle son 10 yılda güney doğuda gözlenen göçün niceliği ve niteliğine ilişkin önemli bir gözlem olarak kabul edilmelidir. Bu illerde il toplam nüfusunda çarpıcı artışlar olmamasına karşın, il merkezlerinin nüfusunun yıllık %10'lara varan hızlarda artması, bu illerin kırsal kesiminden il merkezlerine yoğun bir akım olduğunun göstergesidir. Ayrıca bu illerden özellikle çevre illere (Adana, Gaziantep, İçel) önemli ölçüde göç olduğu ve bu kentlerin bir anlamda ara durak olarak kullanıldığı da söylenebilir.

1990-97 dönemi nüfus hareketlerinin bölgesel dağılımında daha önceki dönemleri aşan bir farklılaşma olduğu gözlenmektedir. 1985-90 döneminde nüfusu azalan il sayısı 12 iken, bu sayı 1990-97 döneminde 26'ya çıkmıştır. 1985-90 döneminde yıllık ortalama nüfus artış hızı 0 ile % 1 arasında olan il sayısı ise 14'den, 21'e çıkmıştır. Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgesinin nüfus kaybı sürmektedir. Bu iki bölgede nüfusu Türkiye ortalamasından daha hızlı artan il sayısı yok denecek kadar azdır. Türkiye'nin kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinden, batı, güney ve güney-

doğu bölgelerine bir nüfus akımı olduğu gözlenmektedir.

1990-97 döneminde nüfus hareketlerini gösteren ve aşağıda yer alan iki harita, Türkiye’de son dönemlerde yaşanan nüfus hareketlerine ilişkin son derece önemli ipuçları vermektedir.

1990-97 döneminde illerin nüfus artış hızlarını gösteren haritaya bakıldığında, nüfus hareketleri açısından Türkiye’de gelişme dinamikleri birbirinden çok farklı olan üç çekim bölgesi olduğu gözlenebilmektedir:

(i) İstanbul metropoliten alanı ve artyöresi (İstanbul, Kocaeli, Yalova, Bursa, Tekirdağ);

(ii) Kıyı bölgeleri (İzmir, Muğla, Antalya, İçel);

(iii) Güneydoğu bölgesi (Adıyaman, Şanlıurfa, Hakkari, Şırnak, Van, Diyarbakır, Malatya, Batman, Mardin).

Hem iller hem de ilçeler düzeyinde 1990-97 dönemi nüfus hareketlerini gösteren yukarıdaki haritalar, Türkiye’de yöreler arasında nüfus artış hızlarına ilişkin farklılıkların daha da belirginleştiğini, büyük kentlerin özellikle kentleşmenin ilk yıllarında olduğu gibi tek çekim merkezi olma niteliklerini bir ölçüde yitirdiklerini ve gelişme potansiyeli yüksek bölgesel merkezlerin önemli çekim merkezleri olarak ön plana çıktıklarını ortaya koymaktadır.

Kentler arasında nüfus artış hızlarında kendini gösteren bu gelişme farkları, kentleşme sürecinin temel göstergeleri olarak kabul edilebilecek diğer bazı verilere bakıldığında daha da belirgin bir hale gelmektedir. Türkiye’de kentleşme sürecinin oldukça büyük bölgesel dengesizlikler üzerine kurulu olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bölgesel eşitsizlikler, kırdan kente göçün hem nedeni, hem de sonucu olarak değerlendirilmelidir. Metin içinde yer alan haritalarda “doğurganlık oranı” ve “10.000 kişiye düşen dış hekim” göstergelerinin iller arasında nasıl değiştiği gözlenebilmektedir. Bu haritalar, Türkiye’de bölgeler arası eşitsizliklerin bugün ulaşılmış bulunduğu ürkütücü düzeyi, üzerinde çok da fazla bir şey söylemeye gerek kalmayacak bir açıklıkla gözler önüne sermektedir. Bu haritaların ortaya koyduğu belki de en önemli sonuç, Türkiye’de kentleşme sürecinin oldukça büyük bölgesel dengesizlikler üzerine kurulu olduğudur. Şimdi bu dengesizliğin hem nedeni hem de sonucu olarak görülmesi gereken kentleşme dinamiklerinin 1980’li yıllardaki gelişimine bakmamız yararlı olacaktır.

1980’li yıllar Türkiye’nin hemen her alanda kökten bir dönüşüm yaşadığı yıllar olmuştur. 80’lerde kentleşme alanında bir dizi yeni dinamik ortaya çıkmış ve Türkiye’nin köyden kente kitlesel göç olgusu ile ilk tanıştığı 1950’li yılların başlarında ortaya çıkan kimi kurumlar, ya biçim değiştirmiş ya da değişen koşullara uyum sağlayamayıp kaybolmuştur. Bu dönemde Türkiye, bir yandan önceki

dönemlerden devraldığı kentleşme sorunları ile uğraşmış, diğer yandan da yeni dönemin sorunlarına çözüm üretilemeye çabalamıştır. 1980’li yılların Türkiye’inde kentleşme süreçlerine damgasını vuran kısaca farklılaşma ya da çeşitlenme gibi terimlerle ifade edilebilecek bir eğilimdir. Kentleşme dinamiklerinin çeşitlenmesi ile birlikte öncekilerden farklı nitelikte, çok boyutlu sorunlar ortaya çıkmış ve bu sorunlara toplumun çözüm geliştirmesi her zaman kolay olmamıştır. Aşağıda bu dinamiklerden en belli başlılarının 1980’li yıllarda izlediği gelişim üzerinde duracağız.

Gecekondulaşmanın Değişen Niteliği: Kentler İçinde Yabancı Kentler

Gecekondulaşma, kırdan kente göçen kitlelerin temel konut edinme biçimi olarak Türkiye kentleşmesinin ilk aşamalarında ortaya çıktı ve 1950’lerde de kurumsallaştı. Bu dönem gecekonduları tam da toplumun kendine taktığı adı hak edecek bir süreç ile üretilmekte ve kullanılmaktaydı. Bu dönem gecekondularının temel özelliği, kırdan göçenlerin kamu arazisi üzerinde esas olarak kendi emekleri ile yapım sürecini gerçekleştirmeleridir. Kimi durumlarda aile yakın çevresinden yardım alınsa ve hatta belli durumlarda işçi ya da usta çalıştırılsa bile ilk kuşak gecekonduların temel özelliği, konut sahibi ile yapımçı ve kullanıcı arasında ayrışma olmamasıdır. Bu dönem gecekondularının bir diğer özelliği de kullanıcının gereksinimlerine göre zaman içinde genişletilebilmesidir. Dolayısıyla, yapım ve kullanım süreçlerindeki esneklik ilk dönem gecekondularının belirleyici özelliğidir. İlk dönem gecekondularının yapım ve kullanımında belirleyici etken, değişim değeri değil de kullanım değeridir. Bu gecekondu, piyasada satılmak üzere değil de, belirli bir kullanıcının gereksinimlerine yanıt vermek amacıyla üretilmiştir. İlk kuşak gecekondu, piyasa ilişkilerinin dışındaki mekanizmalarla üretilmiş ve bu süreçte de kullanıcıların gereksinimleri belirleyici olmuştur.

İlk kuşak gecekonduların bir diğer özelliği de üretilen gecekondu sahipleri ile kullanıcıları arasında bir ayrışma olmamasıdır. Başka bir anlatımla, ilk dönem gecekondularında kiracılık kesinlikle istisnadır. Bu aynı zamanda çevre kalitesinin diğer az gelişmiş ülke kentlerindeki benzer yerleşimlere oranla daha yüksek olmasının da nedenlerinden biridir. İlk başlarda altyapı hizmetleri olmasa bile kısa süre içinde altyapı hizmetlerinin gelmesi ile ilk dönem gecekondu alanları, neredeyse orta sınıf konut alanlarını andıran bir görünüme kavuşmuştur. Yukarıda sıralanan bu özellikleriyle ilk dönem gecekondu, köyden kente göçen kitleler için çok önemli bir işlev görmüş, kentte bir anlamda ilk deneyimlerini edindikleri bir mekân haline dönüşmüştür. Öte yandan özellikle kente göçün ilk yıllarında kırsal kesimle yoğun olarak sürdürülen ilişkiler, gecekondulaşmanın niteliği üzerinde önemli ölçüde etkili olmuştur.

Birinci kuşak gecekonduya ilişkin olarak yukarıda söylenenlerin, gecekondu yapım koşullarının hızla de-

ğişmeye başladığı 1970'li yıllardan itibaren ortaya çıkan ikinci kuşak gecekondular için büyük ölçüde geçerli olmadığı söylenebilir. Bu tarihlerde öncelikle gecekondular yapımının temel ögesi durumunda bulunan arsa elde etme koşulları kökten değişmiştir. Eskiden olduğu gibi kent yakın çevresindeki kamu arazilerinin kullanıcılar tarafından üzerinde gecekondular yapmak amacıyla işgal edilmesi arsa elde etmenin tek yolu olmaktan çıkmış, kent çeperindeki arsalar bu kez sahipleri tarafından parsellenip satılmaya başlanmıştır. Noter tarafından onaylı bir belgeye dayalı olarak yapılan ancak tapuya tescil edilemeyen bu hisseli arsa satışlarının tarihi eskilere gitse bile, 1970'lerde büyük kentlerde görülen hisseli satışların önceliklerden önemli farkları vardır. Öncelikle bu satışlarda, satışa sunulan arsalar son derece küçük ve doğrudan gecekondular yapımına yöneliktir. Hisseli satışlar sırasında arsa sahipleri, arazilerini ortalama büyüklüğü 200-300 m²'yi geçmeyen küçük parsellere ayırmakta, sadece geçiş amacıyla bazı yollar için alan ayırmakta ve ortak kullanımlar için hemen hiçbir alan bırakılmamaktadır. Böylece sadece arsa sahibinin arazisinin azami sayıda parsel bölünmesini amaçlayan kaba bir planlama anlayışı, birinci kuşak gecekonduların organik sayılabilecek planlama anlayışının yerini almış olmaktadır.

1970'li yıllarla birlikte değişen, sadece gecekondular yapımına yönelik arsa edinme süreçleri değil aynı zamanda gecekondular yapım sürecinin kendisidir de. İlk kuşak gecekonduların temel özelliklerinden olan yapımcı-konut sahibi özdeşliği giderek ortadan kalkmış ve gecekondular artan oranlarda başka gruplar tarafından inşa edilip, kullanıcılara satılan bir meta haline dönüşmüştür. Sonuçta da salt gecekondulara hizmet eden bir arsa piyasasına ek olarak, gecekondulara özgü bir inşaat piyasası da gelişmiştir. Dolayısıyla öncelikle arsa elde edilmesinde, daha sonra da yapım sürecinde ilk kuşak gecekondular tanımlayan piyasa dışı ilişkiler yıkılmış, yerini kendine özgü koşulların hüküm sürdüğü bir piyasa almıştır. Gecekonduların yapım sürecinde 1970'lerde başlayan, ancak özellikle 1980'lerde daha da belirginleşen bir diğer değişim de konut sahibi-kullanıcı özdeşliğinin giderek ortadan kalkmasıdır. Gecekonduların alanlarında bir kişinin birden fazla konut sahibi olması yaygınlaşmış ve gecekonduların alanlarında kiracılık belirgin bir biçimde artmıştır. Bütün bu değişimlerin en kolaylıkla gözlenebilir yanı, çevre standartlarında belirgin bir düşüş olmasıdır. İkinci kuşak gecekondular alanları ile birinci kuşak gecekondular arasındaki en belirgin fark, ikincilerde çevre kalitesinin düşüklüğüdür.

1980'li yılların başları 12 Eylül yönetiminin baskısıyla gecekondular yapımının neredeyse durma noktasına geldiği yıllar olmuştur. Ancak askeri yönetimin sona ermesi ile duraklayan gecekondular yapımı tekrar hızlanmış ve 1970'li yıllarda başlayan eğilimler, daha da güçlenerek temel gecekondular yapım tarzı haline gelmiştir. İkinci kuşak gecekondularla birinciler arasında salt yapım ve kullanım süreçlerini aşan bir dizi farklılık bulunmakta, bu ikisi Türkiye kentleşmesinin iki farklı aşamasında gelişen farklı yaşam tarzlarına işaret etmektedir. Öncelikle gecekondular,

artık piyasa dışı ilişkilerle üretilen bir ürün olmaktan çıkmış, kendine özgü işleyiş kuralları olan ilişki ağları gecekondular üretim ve kullanımına hakim olmuştur. Dolayısıyla gecekondular, kentleşmenin ilk yıllarında olduğu gibi kullanım değeri için üretilmekten çıkıp, değişim değeri için üretilen ve alınıp satılan metalara dönüşmüştür. Yeni toplumsal grupların gecekondular yapım ve kullanma sürecine katılması ile gecekondular, kentleşmenin ilk aşamalarında kırdan göçen kitleler için sunduğu türde esnek bir çözüm olmaktan çıkmış ve gecekondular yapımı, herkesin rahatlıkla girip kendi evini yaptığı bir süreç olmaktan uzaklaşmıştır. Artık gecekondular piyasası, kendine özgü işleyiş kuralları olan, giriş ve çıkışların medyada yerleşmiş görünen terimi ile arazi mafyası tarafından sıkı sıkıya denetlendiği bir piyasadır. İkinci kuşak gecekondular, ilk dönem gecekonduları kadar esnek bir çözüm sağlamamakta, sadece belirli bir miktarda birikimi olanların girebildiği bir alan haline dönüşmüş bulunmaktadır. Gecekondular, ağırlıklı olarak kırdan kente göçen düşük gelirli kesime hizmet etse de ilk dönemlerdeki esnekliğini kesinlikle yitirmiştir. 1950'lerde ve 60'larda kent ekonomisine girişin ve kentle tanışmanın temel ögesi olan, kullanıcıların kendilerine ve ailelerine kentte bir yer edinmek amacıyla yaptıkları gecekondular, 1980'li yıllarda hızla bir spekülasyon aracına dönüşmüş ve gecekondular yapımının esas itici gücü, gecekonduların üzerine kurulu olduğu arsaların değerine el koyabilmek olmuştur.

Ancak gecekondular alanlarındaki asıl çarpıcı dönüşümün başlatıcısı 1980'li yıllarda çıkartılan af yasaları olmuştur. 1980'lerde dört kez kaçak yapıların affına ilişkin yasa çıkartılmıştır: Mart 1983 tarihli 2805, Mart 1984 tarihli 2981, Haziran 1986 tarihli 3290 ve Mayıs 1987 tarihli 3366 sayılı yasalar. Bunlar arasında en önemlisi kuşkusuz 1981 sayılı yasadır. Bu yasa öncekilerin tersine kaçak yapıların yasalar karşısında bağışlanması ile kısıtlı kalmamış ve mevcut gecekonduların hazırlanan işlah imar planlarında öngörülen modele göre dönüşümüne zemin hazırlamıştır. İşlah imar planlarında amaç da gecekonduların, herhangi bir teşvik ve izne gerek kalmadan mevcut parseller üzerinde dönüşebilmesidir. İşlah imar planları, mevcut gecekonduların apartmanlaşmasını sağlamanın temel aracı olmuştur. Bu sayede tek katlı kaçak yapılardan çok katlılara dönüşüm sağlanmış, daha önceleri istisna durumunda bulunan çok katlı kaçak yapılaşma kural haline gelmiştir. Öncelikle, kent merkezi yakınındaki gecekondular alanlarındaki tek katlı gecekondular yıkılıp yerlerine aynı parseller üzerine çok katlı apartmanlar inşa edilmiştir. İşlah imar planlarının açtığı yol sayesinde işlah imar planı olmadan da çok sayıda yerleşimde gecekonduların apartmanlara dönüşümü gerçekleşmiş, giderek kaçak yapıların doğrudan doğruya çok katlı inşa edilmesi uygulaması yaygınlaşmıştır. Artık 1990'ların Türkiye'sinde 1960'lı yıllarda olduğu gibi, kullanıcının işgal yoluyla elde ettiği arsası üzerinde tek katlı gecekondusunu inşa etmesi kesinlikle söz konusu değildir. Bugün artık gecekondular olarak adlandırılması yanlış olan kaçak yapılaşma esas olarak kullanıcı dışındaki gruplarca ve doğrudan doğruya, çok katlı yapılar şeklinde gerçekleştirilmektedir.

Kaçak yapılaşmanın 1990'larda ulaştığı noktayı, yeni bir aşama değil de 1970'lerde başlayan süreç ve eğilimlerin bir uzantısı olarak görmek daha doğru olacaktır. Bugünün kaçak yapılaşması, ilk tohumlarını 1970'lerde gördüğümüz ve 1980'lerde giderek hızlanan bir dizi ilişki ve sürecin ürünüdür. Bugün Türkiye kentleri kaçak yapılaşmanın erişmiş bulunduğu noktadan kaynaklanan ciddi ve çözümünü neredeyse olanaksız görünen sorunlarla karşı karşıyadır. Öncelikle af yasalarının öncülük ettiği süreç ile gecekonduların beliren bir farklılaşma söz konusudur: bir yanda, artan kentsel rantların baskısıyla hızla apartmanlara dönüşen, yoğunluğu hızla artan, yeterli altyapı olanaklarından yoksun, çevre standartlarının son derece düşük olduğu alanlar, diğer yanda kullanıcılarının gereksinimlerine yanıt veremeyen uzak, kendi içinde hiçbir dönüşüm potansiyeli barındırmayan, bir anlamda kadere terk edilmiş gecekondular alanları.

Bugün gecekondulaşma, kentsel alanlarda barınacak bir yer bulmanın ötesinde bir anlam kazanmış, kentte oluşan rantlara el koyma mücadelesinin bir aracı haline gelmiştir. Kullanıcılarına sağladığı yüksek rantlar nedeniyle gecekondular artık kırdan kente göçün bir sonucu olmak yerine neredeyse nedeni haline gelmiştir. Çevre standartlarının düşüklüğüne ek olarak vurgulanması gereken bir diğer nokta da, eski gecekonduların sağladığı esnekliğin tam tersine, bu süreç ile kentler içinde geliştirilmesi/iyileştirilmesi mümkün olmayan çöküntü alanlarının (slum) ortaya çıkmakta olmasıdır. Başka bir anlatımla, mevcut gecekondular hızla çöküntü alanlarına dönüşmekte, yeni oluşan alanlar da doğrudan doğruya çöküntü alanlarının özelliklerini taşımaktadır.

İşte 1970 sonrası dönemde ortaya çıkan gecekondulaşma olgusunun ikinci evresi, Türkiye kentleşmesinin ikinci evresine de ışık tutmaktadır. Gecekondulaşmanın bu özellikleri 1980 sonrası Türkiye toplumunun genel dengeleri ile birlikte düşünüldüğünde, kentleşme sürecinin bu evresine ilişkin daha net ipuçları elde etmek olanaklı olacaktır. Üzerinde çok şey söylenmiş olan 1980 sonrası dönüşüm sürecini kısaca özetlemek gerekirse, 1980 yılı Türkiye için öncelikle iç piyasaya dayalı sanayileşme stratejisinin terk edilerek, kaynakların ihracata dayalı sektörlere aktarılmasına dayalı bir sanayileşme stratejisine geçişi ifade etmektedir. Öte yandan devlet-toplum ilişkileri açısından bakıldığında bu dönüşüm, refah devleti uygulamalarının büyük ölçüde terk edilmesi ve devletin sınıflar arasında "hakemlik" rolünü bırakması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ulusal kalkınmacı dönemi niteleyen büyümeye dayalı sınıflar arası uzlaşma, bu dönemde yerini sınıflar arasında gerilime ve dışlanmaya dayalı bir politik sürece bırakmıştır. Bunun en temel göstergesi, toplumun farklı kesimleri arasında giderek büyüyen gelir farklarıdır. Bir örnek vermek gerekirse gelir dağılımındaki eşitsizliğin bir göstergesi olarak kabul edilen gini katsayısı İstanbul'da 1978 yılında 0.38'den 1984 yılında 0.43'e ve nihayet 1994 yılında 0.58'e yükselmiştir.

Farklılaşan sınıfsal dengelerin kentleşme süreçleri

üzerinde de önemli ölçüde etkili olduğu söylenebilir. Bir önceki dönemde bütünleştirici kentleşme terimi ile ifade edilen süreç bu yeni dönemde yerini daha gergin ve dışlayıcı bir kentleşme sürecine bırakmıştır. Özellikle 1980'li yılların sonundan itibaren köyden kente göçün niteliğinde de belirgin bir değişme gözlenmektedir. Sayısı tam olarak bilinemesi bile doğu ve güneydoğu bölgelerinde zorunlu bir göç süreci yaşandığı bilinmektedir. Bu zorunlu göç sürecinin 1990'ların kentlerinde silinmez izler bıraktığı ve kent içinde yaşanan gerilimi arttırıcı bir rol oynadığı söylenebilir. Bu göç eden kitle, öncekilerin tersine kendi isteği dışında göç etmek, kırsal kesimdeki tüm mal varlığını bırakmak zorunda kalmış; kente göçerken, önceki evrede yaşanan türde aşamalı bir geçiş süreci yaşamak olanağı kalmamıştır.

Öte yandan az önce kısaca üzerinde durulan dönemin, artan gelir farklarında ve dışlayıcı uygulamalarda kendini gösteren sınıfsal dengeleri de dikkate alındığında, kente göçün niteliğinde yaşanan bu dönüşümün kentlerde belirgin bir kutuplaşmaya yol açtığı ve kentte yaşanan gerilimleri arttırdığı söylenebilir. Bir önceki dönemde kent ile bütünleşmenin bir yolu olan hemşehrilik ilişkileri ve bu ilişkiler üzerinden kurulan dayanışma ağları, bu kez tam tersi bir işlev görmekte ve kentlerde içe kapalı cemaatlerin oluşumunu hızlandırmaktadır. Son yıllarda medyada yaygın olarak kabul gören "varoşlar", "arka mahalle" gibi terimlerle ifade edilen, kente küskün, hemen hiçbir gelecek umudu olmayan bu kitledir. Bu kutuplaşmanın mekansal olmanın da ötesinde boyutlar kazandığı, kent içinde yaşayan kesimlerin gündelik yaşamlarının hemen her aşamasını birbirine dokunmayan ağlar türünde örgütledikleri, bu grupların örneğin farklı ulaşım araçlarını kullandıkları, farklı eğitim ve sağlık kurumlarından yararlandıkları, kısıcası birbirinden hızla kopmakta oldukları da gözlenmektedir. Öte yandan kentlerin "varoş" olarak adlandırılan kesimlerinde radikal söylemleri olan grupların etkilerini arttırması bu kutuplaşmayı daha da güçlendirmektedir. Bir başka ifade ile vurgulamak gerekirse, özellikle 1990'lı yıllardan itibaren kent-içi farklılaşmalara kültüre-etnik-dini boyutların eklendiği, oldukça karmaşık bir ayrışma/dayanışma sürecinin Türkiye kentlerinde etkisi arttırdığı gözlenmektedir.

Yumuşak-bütünleştirici bir kentleşme tarzından, dışlayıcı-gergin bir kentleşme tarzına geçiş, sadece kente göçen kitlelerin değil, orta sınıfların da kent ile olan ilişkilerinde gözlenebilmektedir. Türkiye'de orta sınıfların kent ile kurdukları ilişkide, formel arsa ve konut piyasası önemli bir rol oynamıştır. Kentlerdeki formel arsa piyasasında esas olarak küçük mülkiyet hakim olmuş ve kentlerin imarlı kesimlerindeki yapılaşmayı yönlendiren sermaye kesimi de küçük sermaye olmuştur. Kesimde faaliyet gösteren küçük sermaye, son derece özgün finansman ve yapım teknikleri geliştirerek oldukça geniş bir kitleyi formel konut piyasasına çekebilmiştir. Küçük üreticilerin oldukça geniş bir orta sınıf kesimini konut piyasasına çekmekte gösterdiği başarının ardında farklı toplumsal grupları bir araya getiren geniş tabanlı bir ittifak yatmaktadır. Başka bir açı-

dan bakıldığında formel konut kesimi ve onunla birlikte ele alınması gereken "formel" arsa piyasası, Türkiye'de kentli orta sınıfların ortaya çıkışında ve gelişiminde temel bir rol oynamıştır. Özellikle 1980 öncesi dönemde "enformel kesimin" politik denklemler içinde yer alabilmesinin temel etkeni olan gecekonduya benzer şekilde formel konut piyasası da kentli orta sınıfların, dönemi niteleyen sınıf ittifaklarına katılımında temel bir rol oynamıştır.

Ancak 1980 sonrası dönemde formel arsa ve konut piyasası da önceki dönemde gördüğü bütünleştirici işlevi yitirmiş ve her iki piyasanın da toplumsal tabanı ciddi şekilde daralmıştır. Kentsel formel arsa ve konut piyasası, önemli farklılaşmaların gözlemlendiği ve geniş kitlelerin eskisi kadar kolay katılmadığı bir piyasa haline gelmiş; artık bu piyasalar, bütünleştirici değil ayrıştırıcı bir işlev görmeye başlamıştır. Özetle tıpkı gecekonduya olduğu gibi, formel arsa ve konut piyasası aracılığıyla kentsel rantların orta ve düşük gelir gruplarına transferini sağlayan politikaların sonuna gelindiği, dışlayıcı süreçlerin burada da etkili olmaya başladığı görülmektedir.

Türkiye şimdiye dek son derece hızlı bir kırdan kente göç olgusunun yarattığı sorunlarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Artık kırdan kente göç belirgin bir şekilde yavaşlamıştır. Bundan sonraki dönemde Türkiye'nin karşılaştığı sorunlar şimdiye dek karşılaştıklarından çok farklı olacaktır. Daha da önemlisi geçmiş dönemde geliştirilen çözümler, nüfus artış hızının yavaşladığı bir dönem daha önemli sorunlara bile yol açabilecektir. Türkiye'nin kurmuş olduğu özgül kent yapıları ve kentsel ilişki sistemleri, hem kendi iç işleyişinden hem de bir parçası olduğu toplumsal koşullardaki köklü değişimlerden kaynaklanan bir dizi tehditle karşı karşıyadır.

Türkiye, özellikle giriş ve çıkış koşullarının son derece kolay olduğu arsa ve emlak piyasasında oluşan yüksek rantların geniş toplum kesimlerine transferi ile gelirin yeniden dağıtımını öngören bir sistem ile kentleşme sürecini finanse etmiş ve bu süreç, kentleşme süreci sorunlarının görece kolay atlatılabilmesini sağlamıştır. Kentte yer alan toplumsal gruplar arasındaki ilişkiler de bu çerçevede belirlenmiş ve bu, hemşehrilik gibi dayanışma ağları ile oldukça özgül biçimlerde eklenmiştir. Örneğin kentsel alanlarda yoksulluk, kent içi ayrışma gibi batı literatüründe geniş yer tutan sorunlar hep bu özgül koşullar içinde anlam kazanmıştır.

Bu süreçte kente göçen ve kentlerin gecekondu kesimlerine yerleşen kitleler, bir süre sonra imar afları ile yerleşmiş buldukları gecekondu alanlarının kent içindeki konumlarının değişmesi sayesinde oluşan yüksek rantlara el koyabilmiş ve zaman içinde zenginleşmişlerdir (3). Kentlerin bu kesimlerine yerleşenler, imar afları ile

(3) Bu tür alanların İstanbul'daki en tipik örneği Ümraniye'dir. Bu konuda Sema Erder'in Ümraniye çalışmasına bakınız. Erder, S. (1996) *Ümraniye: İstanbul'a Kaçak bir Kent Kondu*, İletişim, İstanbul.

elde ettikleri kazanımlarla kendilerinden sonra kente gelen kesimlere kiralık konut sunmuşlardır. Bu sayede "yoksulluğun" bir anlamda kente bir sonra gelen kuşağa aktarıldığı bir sistem kurulabilmiş, son dönemlerde daha çok gözlenen kentiçi yer değiştirmeler de bu süreci hızlandırıcı bir rol oynamıştır (4). Bu önerme, Türkiye'de kent yoksullarının gecekondu alanlarında yaşayan ev sahibi kesimler olmadığını ve batılı anlamda kent yoksullarının kent merkezlerinin çeperinde yaşayan kesimler olduğunu ortaya koymaktadır (5). Yaşanan bu gecekondulaşma süreci, bir dizi başka süreçle -özellikle hemşehrilik temelinde yükselen dayanışma ağları ve cemaat tarzı ilişkilerle desteklenmiş ve kente göçen kitleler kentte en başından beri "korunaklı" sayılabilecek bir ilişkiler sistemi içinde var olagelmışlerdir.

İşte Türkiye kentlerinde kurulu bulunan yoksulluğun yeni kentlilere devredilmesini olanaklı kılan ve ancak hızlı kentleşme koşullarında işleyebilen bu ilişkiler sistemi, birkaç açıdan tehdit altındadır ve önümüzdeki dönemde geçmişte oynadığı rolü oynaması olanaksız görünmektedir. Öncelikle kentlere olan nüfus akışının yavaşlaması ve emlak piyasasının daralması söz konusudur. Artık emlak piyasasının eskiden gördüğü işlevi görmesinin mümkün olmayacağı, kentsel gelişmenin yavaşladığı bir ortamda bu getirilerin geniş toplum kesimlerine eşitsiz dağılıacağı söylenebilir. Başka bir deyişle, emlak piyasasının eskiden olduğu ölçüde yüksek getiri sağlaması ve geniş toplum kesimlerine gelirin yeniden dağıtımını rolünü oynaması olanaklı görülmemelidir. Artık bu piyasalar bütünleştirici değil ayrıştırıcı bir işlev görmektedir. Daralacak bir emlak piyasası, bu piyasanın getirilerinin yeniden dağıtılmasına dayalı kentsel politika yapma tarzının da sonu anlamına gelecektir. Bu, özellikle 1990'lı yıllarda kente göçen kesimlerin, bir yandan emlak piyasası aracılığıyla zenginleşmelerinin eskiden olduğu ölçüde kolay olmayacağı, diğer yandan da yoksulluklarını devredecekleri yeni kentli kesimler bulmakta zorlanacakları anlamına gelmektedir.

Öte yandan kentleşme sürecine damgasını vuran ve aile temelinde yükselen cemaat ilişkilerinin esas olarak ailenin küçülmesi ve zayıflaması sonucu giderek eski etkinliğini yitireceği söylenebilir. Bu ise geçmiş dönemde yaşanan ve kente göçen kitlelerin hem emlak piyasasının

(4) İstanbul'un son dönemde gelişen gecekondu alanları arasında belki de en büyüklerinden biri olan Sultanbeyli'de Melih Pınarcıoğlu ile birlikte yürüttüğümüz ve 1999 içinde İletişim Yayınları tarafından yayınlanacak bir çalışma burada yaşayanların yarısından fazlasının İstanbul'un diğer gecekondu kesimlerinden geldiğini ve bunların %80'lere varan bir bölümünün daha önceki konutlarında kiracı olduğunu göstermektedir.

(5) Bu konuda bkz. Güvenç, M. ve Işık, O. (1996) "İstanbul'u okumak: Statü-konut mülkiyeti farklılaşmasına ilişkin bir çözümleme denemesi" *Toplum ve Bilim*, No: 71, 6-60; ve Güvenç, M. ve Işık, O. (1997) "İstanbul'u okumak II: Mahalle düzeyinde konut mülkiyeti-statü farklılaşmasına ilişkin bulgular nasıl genellenebilir?" *Toplum ve Bilim*, No: 72, 153-164.

Tablo 1: 1945-97 Dönemi Türkiye Nüfusu-Genel Değerlendirme

	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1997
Türkiye toplam											
Nüfus	18,790,174	20,947,188	24,064,763	27,754,820	31,391,421	35,612,776	40,347,719	44,736,957	50,664,458	56,473,035	62,865,574
Yıllık artış (%)	-	2.17	2.77	2.85	2.46	2.52	2.50	2.07	2.49	2.17	1.53
Endeks	100.00	111.48	128.07	147.71	167.06	189.53	214.73	238.09	269.63	300.55	334.57
KENTSEL ALANLAR											
10.000+ yerleşimler											
Nüfus	4,375,139	5,058,676	6,770,578	8,476,758	10,376,066	13,193,504	16,350,659	19,164,512	26,418,247	31,804,551	
Yıllık artış (%)	-	2.90	5.83	4.49	4.04	4.80	4.29	3.18	6.42	3.71	
Toplamdaki payı	23.28	24.15	28.13	30.54	33.05	37.05	40.52	42.84	52.14	56.32	
Endeks	100.00	115.62	154.75	193.75	237.16	301.56	373.72	438.03	603.83	726.94	
İl ve ilçe merkezleri											
Nüfus	4,687,102	5,244,337	6,927,343	8,859,731	10,805,817	13,691,101	16,869,069	19,645,007	26,865,757	33,439,347	40,882,357
Yıllık artış (%)	-	2.25	5.57	4.92	3.97	4.73	4.17	3.05	6.26	4.38	2.87
Toplamdaki payı	24.94	25.04	28.79	31.92	34.42	38.44	41.81	43.91	53.03	59.21	65.03
Endeks	100.00	111.89	147.80	189.02	230.54	292.10	359.90	419.13	573.18	713.43	872.23
KIRSAL ALANLAR											
Nüfus	14,103,072	15,702,851	17,137,420	18,895,089	20,585,604	21,921,675	23,478,650	25,091,950	23,798,701	23,033,688	21,983,217
Yıllık artış (%)	-	2.15	1.75	1.95	1.71	1.26	1.37	1.33	-1.06	-0.65	-0.67
Toplamdaki payı	75.06	74.96	71.21	68.08	65.58	61.56	58.19	56.09	46.97	40.79	34.97
Endeks	100.00	111.34	121.52	133.98	145.97	155.44	166.48	177.92	168.75	163.32	155.88
İSTANBUL											
Nüfus	860,558	983,041	1,268,771	1,466,535	1,742,978	2,132,407	2,547,364	2,772,708	5,475,982	6,629,431	8,566,823
Yıllık artış (%)	-	2.66	5.10	2.90	3.45	4.03	3.56	1.70	13.61	3.82	3.66
Kent nüfusunda payı	18.36	18.74	18.32	16.55	16.13	15.58	15.10	14.11	20.38	19.83	20.95
Endeks	100.00	114.23	147.44	170.42	202.54	247.79	296.01	322.20	636.33	770.36	995.50
ANKARA											
Nüfus	226,712	288,536	451,241	650,067	905,660	1,236,152	1,701,004	1,877,755	2,235,035	2,584,594	3,085,078
Yıllık artış (%)	-	4.82	8.94	7.30	6.63	6.22	6.38	1.98	3.48	2.91	2.53
Kent nüfusunda payı	4.84	5.50	6.51	7.34	8.38	9.03	10.08	9.56	8.32	7.73	7.55
Endeks	100.00	127.27	199.04	286.74	399.48	545.25	750.29	828.26	985.85	1140.03	1360.79

	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1997
İZMİR											
Nüfus	198,396	227,578	296,559	360,829	411,626	520,832	636,834	757,854	1,489,772	1,757,414	2,117,811
Yıllık artış (%)	-	2.74	5.30	3.92	2.63	4.71	4.02	3.48	13.52	3.30	2.66
Kent nüfusunda payı	4.23	4.34	4.28	4.07	3.81	3.80	3.78	3.86	5.55	5.26	5.18
Endeks	100.00	114.71	149.48	181.87	207.48	262.52	320.99	381.99	750.91	885.81	1,067.47
ÜÇ BÜYÜK KENT											
Nüfus	1,285,666	1,499,155	2,016,571	2,477,431	3,060,264	3,889,391	4,885,202	5,408,317	9,200,789	10,971,439	13,769,712
Yıllık artış (%)	-	3.07	5.93	4.12	4.23	4.80	4.56	2.03	10.63	3.52	3.25
Kent nüfusunda payı	27.43	28.59	29.11	27.96	28.32	28.41	28.96	27.53	34.25	32.81	33.68
Endeks	100.00	116.61	156.85	192.70	238.03	302.52	379.97	420.66	715.64	853.37	1,071.02
ADANA											
Nüfus	100,780	117,642	168,628	231,548	289,919	347,454	475,384	574,515	777,554	916,150	1,185,049
Yıllık artış (%)	-	3.09	7.20	6.34	4.50	3.62	6.27	3.79	6.05	3.28	3.68
Kent nüfusunda payı	2.15	2.24	2.43	2.61	2.68	2.54	2.82	2.92	2.89	2.74	2.90
Endeks	100.00	116.73	167.32	229.76	287.68	344.76	471.70	570.07	771.54	909.06	1,175.88
BURSA											
Nüfus	85,919	103,812	128,875	153,866	211,644	275,953	346,103	445,112	612,510	834,576	1,160,395
Yıllık artış (%)	-	3.78	4.33	3.54	6.38	5.31	4.53	5.03	6.38	6.19	4.71
Kent nüfusunda payı	1.83	1.98	1.86	1.74	1.96	2.02	2.05	2.27	2.28	2.50	2.84
Endeks	100.00	120.83	150.00	179.08	246.33	321.18	402.82	518.06	712.89	971.35	1,350.57
1997 SAYIMINDA NÜFUSU 1 MİLYONU AŞAN BEŞ KENT											
Nüfus	1,472,365	1,720,609	2,314,074	2,862,845	3,561,827	4,512,798	5,706,689	6,427,944	10,590,853	12,722,165	16,115,156
Yıllık artış (%)	-	3.12	5.93	4.26	4.37	4.73	4.69	2.38	9.99	3.67	3.38
Kent nüfusunda payı	31.41	32.81	33.40	32.31	32.96	32.96	33.83	32.72	39.42	38.05	39.42
Endeks	100.00	116.86	157.17	194.44	241.91	306.50	387.59	436.57	719.31	864.06	1094.51

Şekil 1:

DOĞURGANLIK ORANI, 1990 (binde)

- 2.01 ve altı
- 2.11-2.50
- 2.51-3.00
- 3.01-4.00
- 4.01 ve üzeri

Şekil 2:

10.000 KİŞİYE DÜŞEN DİŞ HEKİMİ SAYISI, 1994

- 0.60 ve altı
- 0.61-1.00
- 1.01-1.40
- 1.41-2.00
- 2.01 ve üzeri

işleyişi hem de cemaat tarzı ilişkiler sayesinde korunmasına dayalı ilişkilerin yıkılacağı anlamına gelir. Buradan bir aşama daha ileri giderek Türkiye'nin batılı literatürde tanımlanan kent olgusu ile daha yeni tanışmakta olduğu bile söylenebilir. Daha açık bir anlatımla, anonimleşmiş birincil ilişkilerin hakim olduğu kentsel ilişkiler tarzının Türkiye'de ancak bundan sonra söz konusu olabileceği görülmektedir.

1990'lı yıllarda oluşan ve kısa dönemde oluşması olası gecekondu alanları açısından bakıldığında bu, formel olduğu kadar enformel güvence mekanizmalarından da dışlanmış, daha yaşlı ve en önemlisi geleceğe ilişkin zenginleşebilme umudunu yitirmiş bir kesimin ortaya çıkması anlamına gelmektedir. İşte cemaat tarzı ilişkilerin zayıflaması ile ortaya çıkabilecek korunaksız ve giderek de yoksullaşacak bu kesim önümüzdeki dönemde Türkiye kentlerinin karşı karşıya kalacağı en temel sorunlardan biri olmaya aday görünmektedir.

Bu eğilimi daha da keskinleştirecek, bir dizi dinamiğin ipuçlarını bugünden bile gözlemek olanaklıdır. Büyük kentlerde, özellikle de İstanbul'da 1990'lı yıllarda giderek hızlanan üst gelir gruplarının kent çevresinde bir anlamda yalıtılmış alanlarda yer seçme eğilimi, kent içinde gözlenen ayrışma süreçlerini keskinleştirici bir nitelik taşımaktadır. Aralarında cemaat türü herhangi bir bağ olmaksızın bir araya gelen üst gelir gruplarının oluşturduğu bu yerleşim alanlarının Türkiye kentlerinde getto tanımına en uygun yerler olduğu rahatlıkla söylenebilir. Buralarda yer seçen gruplar, özellikle ulaşım, eğitim, sağlık, tüketim gibi temel kentsel hizmetler açısından bakıldığında kentin diğer ke-

simlerinde yaşayanlardan çok farklı ilişkiler içine girmekte ve sonuçta kentsel alanlar, neredeyse birbiri ile hiçbir teması olmayan ilişki ağlarının yan yana var olduğu alanlara dönüşmektedir. İşte birbiri ile neredeyse hiçbir teması olmayan bu farklı ilişki ağlarının varlığı, başka bir açıdan bakıldığında hem tüketim normları ve yaşam tarzları olarak birbirinden son derece farklı ve daha da önemlisi geleceğe ilişkin beklentileri arasında hemen hiçbir ortak nokta bulunmayan ve mekansal olarak yalıtılmış kesimlerin varlığı, Türkiye kentlerinin 21. yüzyılda karşılaşacağı en temel sorunlardan biri olmaya aday görünmektedir. Son yıllarda birçok araştırmacının dikkat çektiği etnik, politik ya da kültürel esaslı ayrışmaların değil, özellikle gelire dayalı mekansal ayrışmaların Türkiye kentleri açısından önümüzdeki dönemde belirleyici öneme sahip olacağı söylenebilir.

Türkiye'de kendi kendini finanse edebilen ve kente göçen kitlelere aşamalı bir uyum süreci sunan bir kentsel ilişkiler dizgesinin kurulabilmiş olmasının çevre kalitesi açısından çok ağır bir bedeli olmuştur. Belirtmek gerekir ki, burada söz konusu olan sadece kentsel çevrenin kalitesizliği değil, aynı zamanda geri getirilmesi olanaksız çevresel ve kültürel değerlerin acımasızca yok edilmiş olmasıdır. Türkiye kentlerinde bu raporda özetlenen türde ilişkiler sisteminin kurulabilmesinin bedeli, büyük kent çevrelerindeki su havzalarının, orman alanlarının, kamu topraklarının ve kent içlerinde de tarihsel değere sahip alanların kaçak yapılaşmaya açılması olmuştur. Doğal ve kültürel değerlerin böylesine kolaylıkla yok edilmiş olması, yaşanabilirliğin/sürdürülebilirliğin temel kaygı olacağı önümüzdeki dönemde Türkiye kentleri açısından büyük çaplı sorunlara yol açacaktır.